

ХРИСТИЯНСЬКА ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕД ДОВКІЛЛЯМ

HUMAN DIGNITY AND RESPONSIBILITY FOR THE ENVIRONMENT

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Сучасні глобальні екологічні виклики висувають перед людством завдання не лише технічного й економічного вирішення проблем, але й духовно-етичного осмислення місця людини у світі. Питання гідності людини та її відповідальності перед довкіллям є ключовими у формуванні цілісного християнського бачення екологічної проблематики. Збереження довкілля вимагає поєднання наукових підходів та богословсько-етичних орієнтирів, що мають вагомe значення для розвитку суспільної свідомості та практики екологічної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічне богослів'я відносно недавно стало предметом богословського осмислення в Україні. Патріарх Варфоломій відіграв ключову роль у формуванні

У статті розглянуто поняття людської та християнської гідності в контексті сучасних духовно-етичних, філософських і богословських дискурсів. Проаналізовано онтологічні та моральні виміри гідності, її зв'язок із відповідальністю особи перед собою, суспільством і довкіллям. Показано, що гідність є не лише універсальною моральною цінністю, а й засадничим принципом духовного та соціального розвитку, який ґрунтується на біблійному вченні про людину як образ і подобу Божу. Обґрунтовується, що збереження довкілля — це не лише технічне чи політичне, а насамперед моральне та богословське завдання, у якому християнська гідність виявляється через відповідальність, любов і служіння творінню. Досліджено праці вітчизняних і зарубіжних авторів (О. Грищук, П. Рабінович, І. Козловський, В. Розвадовський, Вселенський Патріарх

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Postgraduate student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

екологічного богослів'я в Східному християнстві, закликаючи до відповідальності за збереження Божого творіння. Серед науковців, що досліджували проблематику людської гідності, на особливу увагу заслуговують праці Г. Панасенко, О. Гришука, П. Рабіновича, В. Розвадовського та І. Козловського.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні поняття людської гідності в християнському контексті, її онтологічного та морального виміру, а також визначенні зв'язку між усвідомленням гідності, відповідальністю людини перед суспільством і довкіллям.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку XXI ст. питання людської гідності активно обговорюють у наукових колах, воно стало центральною темою багатьох дискусій. Саме через розуміння гідності дослідники намагаються осмислити сенс людського життя, його цінність, а також визначити роль свободи, справедливості та відповідальності в цьому контексті.

Варто зазначити, що у жодному суспільстві не існує повної єдності в поглядах, цінностях і цілях серед усіх його членів. Люди живуть у неоднакових умовах, мають різні можливості та доступ до матеріальних і духовних ресурсів, що неминуче впливає на формування й зміну їхніх ціннісних орієнтирів. Хоч більшість прагне досягти максимального блага, не кожний готовий докладати зусиль для його здобуття. Гармонія в людському

Варфоломій, І. Хрисавгіс), що сприяють глибшому розумінню взаємозв'язку між людською гідністю, екологічною етикою та християнською антропологією. Підкреслено, що гідність не зникає навіть у стані гріха, а закликає до оновлення через покаєння, благодать і чесноти. Висвітлено роль Церкви у формуванні культури екологічної відповідальності, яка поєднує духовний вимір людського буття із соціальною і природною реальністю. Зроблено висновок, що християнська гідність є основою формування етики любові, справедливості і турботи про створений Богом світ. Її практичне втілення сприяє побудові зрілого суспільства, у якому духовність і наука взаємно доповнюють одна одну у справі захисту життя, природи та моральних цінностей. Гідність людини стає центром синтезу богословських, етичних і соціально-екологічних засад, зорієнтованих на збереження гармонії творіння.

Ключові слова: людська гідність, християнська гідність, екологічна відповідальність, моральне богослів'я, християнська антропологія, християнська етика, екологічне богослів'я.

The article examines the concept of human and Christian dignity within the framework of contemporary spiritual-ethical, philosophical, and theological discourse. It analyzes the ontological and moral dimensions

співіснуванні не може бути сталою, оскільки суперечності між індивідами — явище звичне. Коли ці суперечності загострюються, виникають конфлікти, які призводять до трансформації системи суспільних відносин і переосмислення цінностей.

Аби не відставати від ритму сучасного світу, людина змушена постійно адаптуватися, створюючи нові способи взаємодії та моделі поведінки. Ті, хто не встигає пристосовуватися до глобальних змін, зазнають дезорганізації, що може спричинити втрату відчуття власної цінності та гідності як вільної особистості серед інших вільних людей. В окремих випадках це, навпаки, формує здатність чинити опір життєвим труднощам, які перешкоджають особистісному розвитку, самореалізації та самоствердженню [Панасенко Г., 2019, с. 70].

Учення про людську гідність традиційно пов'язують із розвитком ідей про права людини; гідність стала підґрунтям для природного права та базисом для загальних прав людини, тому що тлумачилась як прояв духовного начала в людині, тобто прояв її природи. До поняття людської гідності зазвичай звертаються у випадках гострого усвідомлення серйозних порушень її прав. Яскравим прикладом цього є реакція на жорстокості Другої світової війни, які розглядали як злочини проти людства та прояви нелюдяності.

Разом з тим поняття та сутність людської гідності мають багато наукових трактувань. Зокрема, її

of dignity and its connection with human responsibility toward oneself, society, and the environment. The study demonstrates that dignity is not only a universal moral value but also a fundamental principle of spiritual and social development, grounded in the biblical teaching about the human person as created in the image and likeness of God. It is argued that the preservation of the environment constitutes not merely a technical or political issue but primarily a moral and theological task, in which Christian dignity is manifested through responsibility, love, and service to creation. The article explores the works of Ukrainian and foreign scholars (O. Hryshchuk, P. Rabinovych, I. Kozlovskiy, V. Rozvadovskyi, Ecumenical Patriarch Bartholomew, and J. Chryssaogis), which contribute to a deeper understanding of the interrelation between human dignity, ecological ethics, and Christian anthropology. It is emphasized that dignity does not disappear even in the state of sin but calls for renewal through repentance, grace, and virtue. The role of the Church is highlighted in fostering a culture of ecological responsibility that unites the spiritual dimension of human existence with social and natural realities. The article concludes that Christian dignity forms the foundation for an ethic of love, justice, and care for God's creation. Its practical embodiment promotes the development of a mature society in which spirituality and science complement one another in protecting life, nature, and moral values. Human dignity thus becomes the center of synthesis for theological, ethical, and socio-

розглядають як одну з численних свобод людини; як позитивне суб'єктивне право; як основоположне право, що лежить в основі реалізації інших прав і свобод, оскільки воно виявляється через їх поєднання. Крім того, право на гідність тлумачиться як абсолютне — таке, що підлягає безумовному захисту від втручань інших правових суб'єктів, і тому функціонує в особливому правовому режимі [Розвадовський В., 2018, с. 264].

На думку О.В. Грищука, гідність людини треба розуміти у двох значеннях: об'єктивному — як визнання й повагу до особи з боку оточення, та суб'єктивному — як усвідомлення особою свого суспільного становища [Грищук О., 2007, с. 43]. При цьому гідність виконує значущу соціальну функцію: вона відображає не лише риси, які характеризують людину в її теперішньому стані, а й формує ідеальний образ особистості, показуючи, якою вона має бути. Ця функція розкривається у взаємозв'язку між гідністю конкретної людини та загальнолюдською гідністю: з одного боку, особиста гідність стає основою для формування ідеалу людської гідності, а з іншого — сам ідеал впливає на кожну людину, спонукаючи її до саморозвитку та особистісного зростання, зорієнтованого на цей взірць [Грищук О., 2019, с. 141].

На думку іншого автора, гідність людини означає її достоїнство, тобто внутрішню цінність особистості як такої (самоцінність), незалежну від будь-яких біологічних чи соціальних характеристик. Із цього випливає принцип рівності всіх людей у їхній гідності. Дослідник підкреслює, що гідність є моральною властивістю, яка виражає неповторну природу людини. Вона притаманна кожному від народження і однакова для всіх без винятку [Рабінович П., 1997, с. 29].

Таким чином, більшість дослідників визнають подвійний характер людської гідності: з одного боку, вона постає як об'єктивна та універсальна категорія (цінність, принцип, джерело та мета прав людини), а з іншого — як суб'єктивне право чи інтерес окремої особи (гідність конкретної людини). Відповідно до цього виокремлюють три основні підходи до її розуміння: боголовський, філософський і правовий. У межах правового підходу гідність трактується у двох вимірах: як об'єктивна категорія (антропна гідність, принцип, цінність і джерело прав людини)

ecological principles aimed at preserving the harmony of creation.

Keywords: *human dignity, Christian dignity, ecological responsibility, moral theology, Christian anthropology, Christian ethics, ecological theology.*

та як суб'єктивне право кожної особи. Водночас у науковій літературі часто ототожнюють поняття «людська гідність» і «гідність людини». Проте між ними існує різниця: «гідність людини» зазвичай пов'язується з конкретною особою чи групою осіб, тоді як «людська гідність» як етична категорія відображає уявлення про особистість у цілому, підкреслюючи ті риси, які відрізняють людину від інших живих істот і вирізняють у ній соціальне як унікальне.

Слово «гідність» уперше фіксується в українській мові у словнику Памви Беринди 1627 р. Водночас очевидно, що воно існувало й раніше, адже виникло ще в добу козацького бароко, коли формувався окремий козацький стан зі своєю старшиною та необхідністю вирізнятися, зокрема, шляхетною поведінкою. П. Беринда пов'язує його з гр. ἄξιος («достойний»), яке з часом набуло різних відтінків значення, проте головним залишалось поняття гідності як зрілості. У самому феномені гідності простежується ідея дорослішання та процесу особистісного становлення [Козловський І., 2024, с. 40].

Крім того, відчуття власної гідності є підґрунтям відповідальності, адже саме гідна людина здатна дотримуватися домовленостей і зберігати слово честі. Гідність уособлює вершину людяності, що не залежить від волі, влади чи богів. Вона є внутрішньою довірою до себе й світу, прихованою в серці людини, та забезпечує її внутрішню рівновагу.

Тому, як слушно зауважує І. Козловський, гідність — це перш за все зрілість. Це означає, що ми вибираємо радше наші цінності, ніж наші потреби. Звісно, ми маємо задовольняти наші потреби, але цінності повинні превалювати [Козловський І., с. 85, 2024].

Цей автор наводить приклад, коли під час багатогодинних катувань основною метою катів було зламати не стільки тіло, скільки гідність людини. Фізичне насильство виступало лише засобом для цього. Вони прагнули зламати внутрішньо — через біль і втрату свідомості, спостерігаючи за цим і отримуючи задоволення. Катам було важливо, щоб людина втратила людське й уподібнилася до тварини. Коли ж цього не ставалося, вони сприймали це як виклик, адже самі були зрадниками й хотіли, аби всі інші теж стали такими [Козловський І., 2024, с. 44].

З цієї причини ще за часів Римської Імперії імператор Марк Аврелій зауважив, що жодна зовнішня обставина не може позбавити людину можливості залишатися справедливою, великодушною, розважливою, обачною, правдивою, скромною та відвертою, тобто зберігати ті риси, які становлять сутність люд-

ської природи. Важливо пам'ятати: подія, що викликає смуток чи розчарування, сама собою не є нещастям; справжнє щастя — це здатність пережити її з гідністю [Марк Аврелій, 2020, с. 103].

На нашу думку, гідність — це не лише філософське поняття, а сама сутність людяності. Її неможливо відібрати, проте її можна знецінити. Морально гідність може бути втрачена, але її завжди можна відновити через правду, покаєння та справедливість. Тому боротьба за гідність завжди є боротьбою за правду.

Відповідальність людини поширюється не лише на неї саму, її внутрішній світ і найближче оточення, а й на інших. Справжнє зростання передбачає вихід за межі власного «Я». Проте одного бажання недостатньо — потрібно діяти конкретно. Для цього важливо розуміти інших: не тільки їхні потреби, а й внутрішню структуру, вади, стереотипи, реакції, інтереси та світосприйняття. Лише достатній рівень емпатії дозволяє допомагати ефективно; без неї допомога може нашкодити або відштовхнути людину, якщо вона сприймає її інакше, ніж ми.

Це означає, що ми вступаємо на рівень взаємодії й створення справжніх зв'язків з іншими, беручи відповідальність за оточення і світ довкола. Так формується нова ідентичність, коли людина не лише усвідомлює себе — «Хто я?», а й свою місію — «Навіщо я існую?» [Козловський І., 2024, с. 60].

У християнській антропології стверджується, що людина створена за образом і подобою Божою (Бут. 1:26), тому її онтологічна гідність є невід'ємною. Навіть найбільший грішник не позбавлений цього образу, хоч може його спотворити. Водночас моральна гідність — як здатність жити відповідно до добра, правди й любові — може бути втрачена внаслідок злочинів, жорстокості чи зради людяності. Однак це не означає, що людина перестає бути людиною. З етичного й правового погляду, гідність може зазнавати порушення чи зневаги, проте вона ніколи не зникає. Вона не зводиться ні до біологічного існування, ні до соціального статусу, адже завжди пов'язана з моральним виміром — здатністю до добра, свободи та відповідальності.

Святитель Йоан Золотоустий неодноразово підкреслював, що основою гідності є образ Божий у людині. Цей образ не знищується навіть гріхом, а лише затемнюється, тому кожна особа зберігає здатність до самого її відновлення через Божу благодать. Як носій Божого образу, людина має велику цінність перед Творцем. Бог звертається до неї як до особистості, а вона, у свою чергу, відповідає Йому [Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, 2013, с. 234].

І тому, незалежно від того, чи обирає людина добро або зло, чи уподібнюється вона Богові або віддаляється від Нього, вона все одно зберігає свободу власної природи, бо створена за образом та подобою Божою. Її покликання полягає в уподібненні Христу через чесноти — смирення, милосердя, терпіння. Саме цей процес уподібнення є шляхом до справжньої гідності [Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, 2013, с. 73].

Отже, з огляду на сказане, ми можемо визначити християнську гідність як невід'ємну онтологічну й моральну властивість людини, яка походить із її створення за образом і подобою Божою. Вона поєднує внутрішню цінність особистості, здатність до добра, любові, правди та відповідальності, а також моральну свободу. Християнська гідність не зникає навіть у разі гріха чи порушення моральних норм, вона не залежить від соціального статусу чи зовнішніх обставин і визначає унікальність та неповторність кожної людини як образу Божого.

Без сумніву, людина для всесвіту є джерелом надії на благодать і засобом єднання з Богом. Водночас є ризик падіння і втрати гідності. Апостол Павло навчає: «створіння з надією чекає з'явлення синів Божих». І дійсно: «створіння підкорилося суєті не добровільно, а з волі того, хто його підкорив, у надії, що й саме створіння буде визволене від рабства зотління на свободу слави дітей Божих» (Рим. 8:19–21). Через гріх людини створіння піддалося безладу й смерті, а від тієї самої людини, яка в Божій благодаті стане сином Божим, воно очікує свого визволення.

Відчуття власної гідності — це підґрунтя відповідальності, адже тільки гідна людина здатна дотримуватися домовленостей і зберігати слово честі. Гідність уособлює вершину людяності, що не залежить від волі, влади чи богів. Вона є внутрішньою довірою до себе й світу, прихованою в серці людини, яка забезпечує її внутрішню рівновагу.

Людство несе відповідальність за світ. Ми є тим словом, через яке Господь себе проявляє, і лише від нас залежить, чи буде світ піддаватися богохульству, чи звертатиметься в молитві. Через нас світ здатен сприймати благодать, адже за образом Божим створені не лише душа, а й людське тіло.

Певна річ, жодна окрема дисципліна чи спільнота не може взяти на себе повну відповідальність ні за шкоду, завдану природі, ні за формування цілісного бачення майбутнього. Для досягнення ефективних результатів необхідна співпраця богословів, науковців інших галузей та економістів і політиків. Досвід показує, що екологічна діяльність тісно пов'язана з міжнарод-

ною політикою, правами людини й питаннями миру у світі. Наше ставлення до природи відображає ставлення до ближнього: готовність експлуатувати довкілля свідчить про схильність миритися зі стражданнями інших або навіть спричиняти їх [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 200].

Сучасна екологічна криза свідчить про вселенський вимір гріха та його наслідків, які проявляються не лише у соціальній чи духовній площині. Проблема довкілля має не тільки етичний чи моральний характер, а насамперед є онтологічною, оскільки вимагає від людини оновленого способу буття та нової моделі поведінки. Як зауважив Вселенський Патріарх, «будь-яке забруднення або руйнування навколишнього середовища ображає Бога Творця» [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 205].

У цьому контексті поняття гріха потрібно розширювати, охоплюючи не лише окрему людину, а все людство та всю створену природу. Релігії мають бути більш чутливими до наслідків такого гріха, якщо прагнуть формувати належні цінності й плекати чесноти, необхідні для захисту Божого творіння в його цілісності. Саме про цю загрозу для вразливих екосистем планети, зокрема через глобальне потепління, Вселенський Патріарх наголошував під час міжнародних переговорів у Гаазі 2000 р., де було підкреслено нагальну потребу закликати всіх релігій до покаянного переосмислення ставлення людини до природи [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 206].

Утім, християнське світобачення закликає зберігати оптимістичний погляд на людину, створену за образом і подобою Божою (Бут. 1:26), визнаючи її внутрішню доброту та здатність до благих намірів. У людстві закладені зрілість і знання, що живлять цей фундаментальний оптимізм. Водночас сучасна епоха поставила перед нами унікальний виклик: уперше в історії планети людство, досягнувши високого рівня розвитку, опинилося перед реальною загрозою знищення власного довкілля.

З одного боку, якщо б люди ставилися до особистої власності один одного так, як вони поведуться з довкіллям, таку поведінку вважали б антисоціальною. Коли людство спричиняє вимирання видів, руйнує біологічне різноманіття Божого творіння, порушує цілісність Землі через зміну клімату, знищує ліси або заболочені території, наражає інших на хвороби чи забруднює воду, ґрунт і повітря токсичними речовинами — усе це є проявом гріха.

А з іншого боку, Патріарх Варфоломій, зокрема, вказав на потребу кожного з нас покаятись у тому, чим ми нашкодили

планеті. Він неодноразово наголосив на цьому, твердо й переконливо, закликаючи нас визнати наші гріхи проти творіння [Іоан Хрисавгіс, 2021, с. 178].

Немає сумніву, що протягом століть гріх трактували дуже обмежено, особливо в середньовіччі, коли провина набувала переважно легалістичного та моралістичного характеру. Замість того щоб розглядати гріх як розрив стосунків — між людьми або між людиною й природою — його зводили до переліку проступків чи незначних порушень перед віддаленою, жорсткою фігурою божественного Батька.

Наприкінці слід звернути увагу на обмеження терміна «розпорядники творіння». Він не є неправильним, проте передбачає людське управління та контроль, які часто призводять до перевищення меж і зловживань, — чого варто уникати. Людина покликана віддавати творіння Богові як пресвітер, подібно до того, як пресвітер у Євхаристії пропонує Богові хліб і вино, а Він у відповідь перетворює їх на Своє Тіло й Кров заради життя всього світу. Тому, як повчає Його Всесвятість Варфоломій, замість вислову «розпорядники творіння», можливо, корисніше вживати вислів «священники творіння», що відповідає отриманому нами дару та нашому покликанню бути частиною «царського священства» [Іоан Хрисавгіс, 2021, с. 200].

Висновки. Проаналізовані матеріали демонструють, що християнська гідність є не лише внутрішньою цінністю та моральною властивістю особистості, а й чинником, який визначає відповідальність людини перед суспільством і довіллям. Усвідомлення власної гідності зумовлює здатність до самоконтролю, чесності, справедливості та емпатії, що, у свою чергу, формує якісні взаємини з іншими людьми та навколишнім світом.

Водночас гідність у християнському розумінні невіддільна від онтологічного зв'язку людини з Богом та її покликанням до уподібнення Христу через чесноти. Це покликання передбачає активну участь у відновленні гармонії у світі, захисті довілля та сприянні соціальній справедливості, оскільки порушення природної цілісності та прав людини є проявом гріха і знецінення гідності.

Християнська гідність виступає фундаментом для формування моральних та етичних норм поведінки, які регулюють як особисте, так і колективне життя. Вона інтегрує індивідуальну моральну відповідальність, суспільну справедливість та екологічну свідомість у єдину систему цінностей, що орієнтує людину на духовне та соціальне зростання, забезпечує стійкість суспільства та збереження створіння для майбутніх поколінь.

Це зумовлює необхідність комплексного підходу, де богословська, наукова, соціальна та політична сфери співпрацюють для формування культури відповідального ставлення до себе, ближніх і природи, визнаючи, що доля людини і планети взаємопов'язані. Адже питання довкілля — не просто одне з численних питань, на які Церква повинна дати відповідь. У багатьох аспектах воно є найважливішим, оскільки визначає всі інші виміри нашої віри. Проблема довкілля не є секулярним або модним питанням; вона лежить у самому центрі того, що має значення для Бога, який створив світ і прийняв плоть, аби жити серед нас.

Ставлення людини до Землі та всього творіння відображає її взаємини з Богом і слугує показником того, як вона ставиться до інших людей. Відповідальність зростає пропорційно до наявних привілеїв: чим вищу керівну позицію посідає людина, тим більше підзвітною вона стає. Її особисті та колективні успіхи або невдачі впливають на життя мільярдів і визначають майбутнє планети.

Отже, християнська гідність — це невід'ємна онтологічна властивість людини, створеної за образом і подобою Божою, яка поєднує внутрішню цінність особистості та її моральну свободу і відповідальність. Вона стає основою для формування етики любові, справедливості й екологічної відповідальності, адже усвідомлення гідності спонукає людину не лише до саморозвитку, але й до захисту ближніх та Божого творіння.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.
2. Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. Пер. з англ. Київ: «Дух і Літера», 2011. 360 с.
3. Гришук О. Людська гідність у праві : філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
4. Гришук О. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2019. 416 с.
5. Іоан Хрисавгіс. Варфоломій: Апостольська місія. Пророчче бачення. Пер. з англ. Л. Лозової. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 2021. 296 с.
6. Козловський І. Гідність — це правдивість. Київ: Дух і літера, 2024. 92с. (серія «Свідки правди»).
7. Козловський І. Стратегія людини: від думок до дії. За матеріалами публічних лекцій. Київ: Колесо Життя, 2024. 180 с.
8. Марк Аврелій. Розмисли. Наодинці із собою. Пер. з грецької: Омелян Омечінський. Харків: КСД. 2020. 208 с.

9. Панасенко Г. Сучасна взаємодія людини та суспільства в умовах глобального розвитку: національні інтереси. Вісник ХНУ імені Каразіна. 2019. Вип. 9. С. 67–74.
10. Повне зібрання творінь святиителя Іоана Золотоустого. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2013. Т. 12. Кн. 2. 584 с.
11. Рабінович П. Право людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.
12. Розвадовський В. Людська гідність як конституційна цінність та принцип правової держави. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: збірник тез наук.-практ. конф. 19–20 жовтня 2018 р. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 259–266.

-
1. Bibliia. Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. V ukraïnskomu perekladі z paralelnymy mistsiamy ta dodatkamy. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukraïnskoï Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1416 s.
 2. Vselenskyi Patriarkh Varfolomii. Vich-na-vich iz Tainoiu. Pravoslavne khrystyanstvo u suchasnomu sviati. Per. z anhl. Kyiv: «Dukh i Litera», 2011. 360 s.
 3. Hryshchuk O. Liudska hidnist u pravi : filosofski problemy. Kyiv: Atika, 2007. 432 s.
 4. Hryshchuk O. Filosofiiia konstyututsiinykh tsinnosti: monohrafiia. Kyiv: VAITE, 2019. 416 s.
 5. Ioan Khrysavhis. Varfolomii: Apostolska misiia. Proroche bachennia. Per. z anhl. L. Lozvoi. Kyiv: DUKH I LITERA. 2021. 296 s.
 6. Kozlovskiy I. Hidnist — tse pravdyvist. Kyiv: Dukh i litera, 2024. 92s. (seriia «Svidky pravdy»).
 7. Kozlovskiy I. Stratehiia liudyny: vid dumok do dii. Za materialamy publichnykh lektsii. Kyiv: Koleso Zhyttia, 2024. 180 s.
 8. Mark Avrelii. Rozmysly. Naodyntsi iz soboiu. Per. z hretskoi: Omelian Ometsynskiy. Kharkiv: KSD. 2020. 208 s.
 9. Panasenko H. Suchasna vzaïemodiia liudyny ta suspilstva v umovakh hlobalnoho rozvytku: natsionalni interesy. Visnyk KhNU imeni Karazina. 2019. Vyp. 9. S. 67–74.
 10. Povne zibrannia tvorin sviatytielia Ioana Zolotoustoho. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukraïnskoï Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2013. Т. 12. Кн. 2. 584 s.
 11. Rabinovych P. Pravo liudyny i hromadianyna u Konstyututsii Ukrainy (do interpretatsii vykhidnykh konstyututsiinykh polozhen). Xarkiv: Pravo, 1997. 64 s.
 12. Rozvadovskiy V. Liudska hidnist yak konstyututsiina tsinnist ta pryntsyp pravovoi derzhavy. Liudska hidnist i prava liudyny yak osnova konstyututsiinoho ustroiu derzhavy: zbirnyk tez nauk.-prakt. konf. 19–20 zhovtnia 2018 r. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava, 2018. S. 259–266.